

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԴՐԻՆ ԱԽՈՅԵԱՆՆԵՐ ԵՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԺԱԳ ՏԸ ՄՈՐԿԱՆ

Ազգովին քնաջնջման մեր մահացու ճիգ-
նաժամին՝ մեր սրտին նուազ մխիթարանք
չենք համարիր Եւրոպայի կամ Ամերիկայի
պետական անձերու եւ մտաւորականներու
մեզ համար ուղղած համակրայից պատ-
գամները, ինչպէս նաեւ ինտելիկտոս Ժե
սրբազան Քառանայապետին Հայոց անկա-
խութեան առաջարկը:

Ազատական բարձր հոգիներու այս սրի-
ւայի տրամադրութիւնը՝ ո՛չ միայն Մեծին
Մխիթարայ, Զամշեաններու, Ալիշանի եւ
նմանաց առ մեզ աւանդած գրական եւ
դաստիարակական ազգաշէն գործերուն
պտուղը կը նկատենք, այլ նաեւ անպիճելի
արդիւնքը կը ճանչնանք այն ամէն ազգա-
նուէր Հայորդւոց՝ որոնք իրենց տաղանդը
եւ կեանքը զոհեցին ու դեռ ժկրածիր յա-
րատուութեամբ կը ճգնին՝ Հայ Հայրենիքը
վերականգնելու նուիրական գաղափարով:

Կը սքանչանանք Լորտ Պրայսի, Կորրի-
նիի, Ալաեռլ Ֆրանսի եւ այլ օտարազգի-
ներու մեր դատին ի նպաստ գրածներուն
եւ գործածներուն վրայ եւ հիացմամբ կը
պատկառինք հռչականուն ԺԱԳ ՏԸ ՄՈՐԿԱՆ
հայասէր Ֆրանսացիին հանդէպ եւ չենք
վարանիր գոչելու թէ՛ վաղուան ազատ
Հայաստանի Ոստանին մէջ պէտք է երախ-
տապարտ Հայրենիւնը հոյակապ յուշա-
րանք բարձրացնէ այս Մեծ Մարդուն որ
աշխարհ վստմութեամբ “Essai sur les na-
tionalités”, իմաստալից հատորով, բար-
ձրացուց մեր վարկը քաղաքակիրթ ազգաց
շարքին մէջ եւ ընդդէմ թուրք-գերման
հայաշինջ ոճիրներու՝ զեւք հրապարակեց
մտքով զարգացեալ, Գրիստոսական հա-
ւատքով դիւցազն, սեպնական գրականու-
թեամբ եւ մշակոյթով անհամեմատ բարձր
բան մեր աշխարհի դարաւոր դանիս-

ները: Ըսենք նաև. թէ, այս ազնիւ տաղանդին հայափրութիւնը ներգործելու համար պէտք էր Հայոց Նահապետի քնարը, Հայոց Հայրկի աւելը, որոնք անտարակոյս պիտի գիտական անհմայցնէլ Մորկանի ոգւոյն ազնուութիւնը, որ ալ՝ զարդ հասակի մէջ ուխտած է մեր դառնութեանց քաժակը՝ բերկրութեան ամաղթեղելի փոխարկել՝ Հայ անկախ աշխարհի մերձապատկերը մեզի ցոյց տալով: Արդ մենք երախտապարտ սրտով ձեռք կը զարնենք մեր ընտելացողներուն ծանօթագնէլ հարկիւրէ աւելի հատորներու հեղինակ՝ Հայոց Մեծ Բաբեկամին կենսագրութեան գլխաւոր գիծերը:

ՅԱԳՈՒՄԸ:

Մորկան գերգաստանը կալէսի երկրին ազնուատական այն ընտանիքներէն մին եղած է՝ որ կաթողիկէ Հաւատքի և Գաղթ Բ. Ստուարթ թագաւորին հաւատարիմ ֆաշիստ, ժեզարուն մէջ, տարագիր Արքունիքին հետ Ազգայնէ Հիւսիսային Գաղթի առջած է: Գաղթ Բ. տեղւոյն ֆրանսացի ազնուապետականներուն հետ դայանակից ըլլալով, իր հետեւորդներով մասին սիրալիք տալնականութիւն գտած է: Գարեհիւրէն թիւացրով Մորկանի ազգատունը ֆրանսական ցեղին մէջ ձուլուելով հանգերձ, ի յիշատակ Գաղթ թագաւորի, նոյն անունը Մորկան մականուն հետ որդւոց որդի աւանդած է:

Այսօրիս ազնուական ազգատունի մը շատաւոր է հայոց անձնուէր բարեկամը, որ 1857ի Բուրխ 3ին ծնած՝ (Լուա և Են գաւառի) Պլուս քաղաքի մերձ Պիու զղեակին մէջ, մկրտութեամբ կոչուած է Ժազ Ժան Մարի տը Մորկան: Աւելորդ չէ ըսել թէ բարեպաշտ ծնողք խորամտ տոգորած էր Գաղթի սրտին մէջ Քրիստոնէական հաւատքի կենսունակ սկզբունքները: Եւ ի բնէ ուշիմ պատանին, կարգաւորեալ մշտնջողը և ուսումնասէնը նկարագրողն՝ յետ նախնական ուսումներն աւարտելու ծնողական յարկին տակ, մտած է բարիգու Հանքային վարժարանը և շնորհիւ իր բարձր տաղանդին՝ լիւրի յաշնդոմեամբ արժանացած է Հանքերու հարտարարի (Ingénieur des Mines) վկայականին:

ԲԱՆԱԳԵՏԸ:

21 տարեկան հասակին Գրական և Գիտական ասպարէզի մէջ նետուելով անընդհատ գործած է և հրատարակած՝ իբրև ԵՐԿՐԱՐԱՆ,

1879ին «Note sur les terrains Crétacés de la vallée de la Bresle»,

1882ին «Mémoire sur les terrains Crétacés de la Scandinavie»,

1882ին «Géologie de la Bohême»,

իբրև ՀԵՐԱՐԱՆ,

1883ին «Note sur les Négathyridés»,

իբրև ԿԵՆՏԱՆԱՐԱՆ,

1885ին «Mollusques terrestres et fluviales de la presqu'île de Malacca».

Այս երկարութիւններու թիւացքին՝ անընդհատ ուսումնասիրած է ընդհանուր ազգաց ՊԱՆՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԻՒՆԸ և ԴԵՍՏԱՆԻ ԹԻՒՆԻՆԸ, նապարհորդած է Եւրոպայի մեծագոյն մասը 1875էն մինչև 1883, իսկ 1884ին Հնդկաստանը:

1885ին անցնելով Մալաքայ, թերակղզւոյն ներքսակողմը հետազոտած է, ուր մինչև այն ատեն ոչ ոք ուսումնական խուզարկութիւններ կատարած էր: Դառնալով Եւրոպա, շինած է հրատարակած է Մալաքայի Այստրալոգրաֆիկ քարտեզները, Երկրաբանութիւնը, Բնապատմութիւնը, Ազգագրութիւնը և լեզուաբանութիւնը:

ԱՐԵՒԵՆԼԱԳԵՏԸ:

1886ին 1889 հանապարհորդելով և ուսումնասիրելով կովկասը և Անդրկովկասը և Ռուսական Հայաստանի գանազան կողմերը հնաթատական պեղումներ կատարելով՝ երկու հատորներու մէջ հրատարակած է «Recherches sur les origines des peuples du Caucase», գործը: Մոյն հատորներէն միայն մակագիրն է «Les premiers âges des métaux dans l'Arménie Russe», և այս գիրքը մարդու թեմամբ նուիրուած է այժմեան Հայաստան կոչուող երկրին հրաշալի պատմութեան (préhistoire): Երկրորդ հատորին վերնագիրն է «Ethnographie des peuples du Caucase», որ կը բովանդակէ Հայերու ծագումը և ուսումնասիրութիւնը և մինչև ժամանակամիջոցին Անդրկովկասի մէջ ապրող ուրիշ ժողովուրդներու ծագման պատմութիւնը:

1889էն 1891 Մորկան Ֆրանսայի Հասարակաց կրթութեան հախարարի յանձնարարութեամբ իրանի մէջ ուսումնական ուղեգնացութիւն կատարելով՝ կը կազմակերպէ Հիւսիսային և Արեւմտեան Պարսկաստանի աշխարհացոյց քարտէսները և ի Ֆրանսա կը հրատարակէ իրանի աշխարհագրութիւնը, երկրաբանութիւնը, հնաթատութիւնը և լեզուաբանութիւնը:

1892էն 1897, միևնույն Հասարակաց կրթութեան հախարարութեան իգիպտոսի Հիւսիսեանց վերատեսուչ դրուելով՝ իսկոյն ձեռք կը զարնէ Տալուրի Մեմփիսեան Մեհեդաստաններու պեղումներուն: Վաղեմի մահարեւներ և յիշատակարաններ հողաբնոյն ընելով և իգիպտոսի հախարարական շրջանին հետ թիւնի ի յայտ ածելով՝ աշխարհագրական համբաւ կը վստահուի: Այս պեղումներուն վերաբերող բազմաթիւ հրատարակութիւններէն յիշեալ միայն «Catalogue des inscriptions et monuments de l'Egypte Antique de la frontière de Nubie à Kom Ombos. (3 հատոր՝ 4ածալ). Fouilles à Dakhour (2 հատոր՝ 4ածալ). Recherches sur les origines de l'Egypte (2 մեծ հատոր՝ 8ածալ)»:

1897ին Մորկան իգիպտոսէն վերստին Պարսկաստան կը փոխադրուի՝ Ֆրանսայի Հասարակաց

կաց Նրթուիեան Նախարարութենէ՝ ընդհանուր պատուիրակի պաշտօնով և կը սկսի Շոշայ պեղումներուն մեծղի աշխատութեանցը. որոնց արդիւնքը և գիտորուն ամբողջութիւնը՝ քառածալ 14 հատորներու մէջ հրատարակած է. սոյն հատորներուն կարեւորագոյնը նկատուած

և Պատմական յոյժ կարեւոր և անզուգական զանաւոր ճանչցուած են:

Շոշի վերոյիշեալ պեղումներէն զատ Մորկան Պարսկաստանի մէջ հետազոտութիւնները շարունակելով՝ երկրին Հիւսիսային և կեդրոնական զաւառներուն մէջ բազմաթիւ պեղումներ ևս կա-

ԺԱԿ ՏԸ ՄՈՐԿԱՆ

է Համմուրայի Թագաւորին օրինագիրքը՝ որ Քրիստոսէ շուրջ 2000 տարի առաջ խմբագրուած էր:

Մարաց և Պարսից աշխարհներէ Մորկանի Ֆրանսա բերած Նոթեանց հաւաքածոյներուն ամբողջութիւնը լուրի Թանգարանին մէջ երկու մեծ սրահներ բռնած են՝ որոնցմէ մին ժողովրդաց նիստ ու կացը, շատ մը հետաքրքրական հատորներ ևս ի լոյս բնծայած է: Հրատարակած է նաև այցելած Թունուզի, Խալիլի,

տարած է և Գիրտիստանի և Հայաստանի ամէն կողմերը ստեղծ անապարհորդած է, ինչպէս նաև այցելած է Քաղղէաստանի և Ասիական Թիւրքիոյ ամէն զաւառները, անընդհատ նօթագրելով յիշեալ տեղերուն Ուսումնական, Ազգագրական, Նախաստական, Աշխարհագրական դիւթերը և ժողովրդաց նիստ ու կացը, շատ մը հետաքրքրական հատորներ ևս ի լոյս բնծայած է: Հրատարակած է նաև այցելած Թունուզի, Խալիլի,

Յունաստանի և Ասորիքի մասին բազմաթիւ երկասիրութիւններ՝ Նախապատմական, Նախնական պատմութեան (Histoire primitive), Արեւելեան Կրմամագիտութեան և Բնապատմական ամբառ հմտութիւններ պարզելով:

1909ին հրատարակած է “Les premières civilisations”, մակագրով պատկանելի երկ մը, յորում երկբարբառական յիշաններու եղելութիւններ և նախապատմական ժամանակներու իրողութիւնը՝ պատմական ստուգիչական հետազոտելով, Մարդկութեան տարեգրութիւնը իր ծագումէն մինչև Արեւսանդորի աշխարհակալութեանց վախճանը կը հասցնէ:

ՀԱՏԱՍԵՐԸ:

Այսպիսի համայնագէտ ֆրանսացի հանճարը՝ Հայերս Հայաստանի մէջ՝ տեղւոյն վրայ ճանչնալով, և ուսումնասիրելով մեր աշխարհը, մեր պատմութիւնը, մեր գործունէութիւնը և մեր բնականական մարտի կենցաղը՝ իր սրտին բովանդակ շերտիւններ համակրած է մեզի և մեր արդար դատին անհրկուս պաշտպանը հանդիսանալով մեր զարհուրելի եղբարբախտութիւնէն խոր խոցուած՝ քաղաքացիք մարդկութեան հրապարակած է “Essai sur les Nationalités”, հայապաշտպան հատորը, որ ազգային Մամուլը այնքան թարգմանութիւններով և գրախօսականներով պանծացուց և մենք ալ Բազմալեզու Մատենի թիւին կողքի երբորդ էջին մէջ մեր հիացուելի փութացիքը գետնով և մեր երախտագիտութիւնը նամակներով արտայայտեցիք զենոգի հեղինակին:

Մեր այս համառօտ կենսագրական ամբողջ շնչելու համար բունք նաև թէ Մարկան 1884էն մինչև 1911, յորմէ 30 տարի Արիդ մէջ ապրելով խոցարկութիւններ և պեղումներ բնէլ գտաւ անդադար աշխատած է իբրև Պատմաբան, Հնախոս, Լեզուաբան, Բնապատմ., Աշխարհագէտ և գրող ու խօսող Պարսիկ, Մալայեան, Արաբ և Թուրք լեզուները. միով բանիւ ինքը ամէն էւրոպացիներէ գերազանց ուսումնասիրողն եղած է իր այցելած երկիրներուն գիտական հարստութեանց և ժողովրդոց նկարագիրներուն:

Ներկայիս 60 տարիներու բնական տակ, և 40 տարիներու անդադար գործունէութիւնէ թէև առողջութիւնը խանգարուած է, սակայն արդարաւորապէս նկարագրով, Հայէ մը աւելի անձնութիւնով հմար գրիւք ձեռք տաւ, անընդհատ լրագրիւնը և հանդէսներու մէջ հայապատա յօդուածներ կը հրատարակէ: Եւ ինչպէս մեզ կը տեղեկացնէ, թիւ տունէն Մամուլի պիտի յանձնէ “Contre les barbares de l'Orient”, մակալ գրով հատոր մը՝ յորում 1914էն մինչև 1917 տարիներու ընթացքին թրքական Արիդ մէջ տեղի ունեցած եղեռնագործութիւնները և մասնաւորապէս հայերուս անցուցած գոյուլը՝ բովանդակ աշխարհի պիտի ցուցադրէ, իսկ 1918ի ընթացքին մէջ պիտի սկսի տպագրել տալ իր պատրաստած “Histoire du peuple Arménien depuis les origines jusqu'à nos jours” մեծդի հատորը:

Քաղցր է մեզ հաւատնել թէ այս վերջին հեղինակութիւնը պատմական գլուխ գործոց մը պիտի հանդիսանայ բազմահմուտ Արեւելագէտի աշխարհահռչակ համբաւին արժանապաշխ: Եւ յիշուի ինքը արդի գիտական մեթոտներու վրայ հիմնուած և քաջ տեղեկ ըլլալով թէ մեր ազգին ամէն պատմագրոց և թէ Յուն, Լատին, Փրանկ և Մամուտական պատմագրերու գործոց, ինչպէս նաև Վայր Հայրիսի մէջ զՀայերս ճանչցած, ու տեղւոյն վրայ ուսումնասիրած ըլլալով, Պարսիկները, Թուրքերը, Քուրդերը, Կովկասցիները և իւր միւս ցեղերը՝ որոնք դարերու ընթացքին մէջ Հայոցս հետ չփոխ ունեցած են, անտարաբոյս գերազանցօրէն գիտցած է յորինել Հայոցս Պատմութիւնը:

Ինչպէս չի հիանալ այսպիսի անձնուր հայապաշտպան սաստի ֆրանսացի մը վրայ որ Արդարութեան սրիտուր մատուցանելու եռանդէն առաջ մղուած բովանդակ աշխարհի կը հաշակէ թէ Արեւելի ազգերու մէջէն հայն է գերադրող, հայն է իւր մտաւոր բարձր կարողութեամբ արժանի ազատութեան և լաւագոյն ճակատագրին:

Թող մեր սիրելի բարեկամը ներողամիտ գրտուի մեզ՝ եթէ ասանց իր հաւանութիւնը խընդրելու՝ առ մեզ գրած սիրուն նամակներուն շահաբերական մասերը մեր ընթերցողաց կը հաղորդենք նոյնութեամբ:

Limoux (Aude), 10 Avril 1917

Je vous remercie infiniment de votre bonne lettre que je viens de recevoir et je vous suis très reconnaissant de votre aimable pensée de m'envoyer les livres et documents dont vous me parlez. Ils seront les bien venus. C'est pour les Arméniens que j'ai écrit mes “Essais sur les Nationalités”. Je leur ai offert le manuscrit sans me réserver de droits d'auteur. C'est pour eux également, et dans les mêmes conditions que j'écris l'Histoire de l'Arménie. Trop agé pour me rendre utile sur le front à la Cause de la Civilisation, trop souffrant, à la suite de mes grands voyages, pour me mettre à la disposition de l'État, n'ayant plus comme arme que ma plume, je me suis efforcé depuis les débuts de la guerre de l'employer à faire le bien dans la mesure du possible et mon amitié pour le peuple arménien, que je connais pour avoir parcouru son pays dans tous les sens, m'a porté à m'attacher à sa Cause. Dans les journaux et dans les revues j'ai beaucoup écrit pro Armenia et je suis très touché de la reconnaissance que vous me témoignez et que me manifestent tous vos compatriotes. Espérons que mes efforts ne seront pas inutiles et que le peuple Arménien retrouvera son indépendance...

Mon texte de l'Histoire du Peuple Arménien est presque terminé. J'illustre l'ouvrage de vingt cartes et de 300 dessins faits par

